

گاه‌شماری آثار شیخ طوسی*

علیه رضاداد^۱

دانش آموخته کارشناسی‌ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد

Email: rezadad@gmail.com

دکتر سید کاظم طباطبایی

استاد دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد

Email: tabatabaei@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

تاریخ‌شناسی یا گاه‌شماری (chronology) آثار متفکران و دانشمندان فواید بسیاری در پی دارد. از جمله فواید این کار آن است که می‌تواند در بررسی و تحلیل و ریشه‌یابی دیدگاه‌های آنان، پژوهندگان را یاری رساند. چه، دانشمندان معمولاً در ادوار مختلف حیات علمی خود با طی مراحل پختگی و کمال، در باب یک مسأله علمی گاه نظریاتی متفاوت و بعضاً متهاافت ابراز می‌کنند. این نکته با تتبع در آثار ایشان و یافتن قرینه‌های تعیین‌کننده تاریخ تألیف کتب و یا تقدّم و تأخّر هر یک بر دیگری آشکار می‌گردد.

در این جهت بررسی آثار شیخ طوسی و تاریخ‌گذاری آنها تلاشی است که می‌تواند در فهم دقیق آراء و نظریات شیخ و رفع تعارض‌های احتمالی مؤثر واقع شده و تحولات و تعمیق مبانی فکری وی را در بستر زمان و مکان بر ما آشکار سازد. آنچه در این میان توجه محقق را جلب می‌نماید آن است که بیشتر آثار شیخ در زمان زندگانی وی در بغداد به ویژه در فاصله سالهای ۴۳۶ تا ۴۴۸ ق. نگاشته شده و این امر بیانگر کوشش عظیم شیخ طوسی در تبیین مبانی تشیع، در فضای آشوبها و اختلافات میان جامعه شیعه و اهل سنت بغداد می‌باشد.

مقاله حاضر با هدف تعیین تقدّم و تأخّر کتب شیخ و گاه‌شماری آثار وی به رشته تحریر درآمده است تا مقدمه ای برای تحلیل عمیق‌تر آثار وی فراهم آید.

کلید واژه‌ها: محمد بن حسن طوسی، گاه‌شماری، مصنفات شیعه.

---

*. تاریخ وصول: ۱۳۸۶/۵/۲۹؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۸۶/۱۰/۶.

۱. نویسنده مسؤول.

درآمد

بی‌تردید و بدون استثناء دانشمندان و متفکران کمال‌جو در ادوار مختلف حیات فکری خود، به تناسب طیّ مراحل کمال و پختگی، در باب مسائل علمی نظریاتی متفاوت و گاه متهاافت ابراز می‌کنند. این نکته چنان بدیهی است که ما را از آوردن نمونه بی‌نیاز می‌کند. مسأله مورد بحث به‌ویژه در آثار دانشمندان سختکوش و پرتألیف بیش از دیگران به چشم می‌خورد. از این رو، در بررسی سیر تحول آراء این دانشمندان لازم است به تقدّم و تأخّر تاریخ تألیف آثار آنان توجه و بر تاریخ‌شناسی تألیفات ایشان تکیه گردد.

یکی از دانشمندان شیعه که در زندگی پربار خود آثار پرشماری از خود برجای نهاده، بزرگ طایفه امامیه محمد بن حسن طوسی است. وی که طبعاً بسان همه متفکران مراتب پیشرفت را یکی پس از دیگری پیموده است، بسا که در آثار پرشمار خود در مسائل مهم علمی نظریاتی ناسازگار از خود برجای نهاده باشد. از باب نمونه می‌توان به نظر او در باب حجیت و عدم حجیت خبر واحد اشاره کرد. زیرا آن گونه که از بررسی آثار شیخ طوسی به دست می‌آید، به نظر می‌رسد وی در آغاز، از دیدگاه استادان خویش، شیخ مفید و شریف مرتضی - پیروی کرده است. وی در تألیف کتاب **تهذیب الاحکام** - که شرح **المقنعة** شیخ مفید بوده و آن را در ابتدای روزگار سکونتش در بغداد و دوران حیات استاد بزرگوارش شیخ مفید نگاشته - به عدم حجیت خبر واحد باور داشته است،^۱ و به دلیل التزامی می‌توان شرح مهمترین کتاب فقهی شیخ مفید را، مستلزم همسان بودن عقیده او با استادش به شمار آورد. نیز شیخ طوسی در نگارش کتاب **النهاية** ظاهراً در مسأله عدم حجیت خبر واحد، با استادان خود اختلافی نداشته

۱. وی در باب «الأحداث الموجبة للطهارة» چنین می‌نگارد: «و ليس في الشرع ما يوجب الطهارة سوى هذه العشرة الاشياء، لان ما عداها الطريق اليه اخبار الاحاد التي لا توجب عندنا علما ولا عملا» (طوسی، **تهذیب الاحکام**، ۱/ ۵، نیز ر. ک: همان، ۴/ ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۶؛ همو، **الاستبصار**، ۱/ ۱۱۲؛ ۲/ ۶۶، ۶۹، ۷۲، ۷۶.

است.^۱

همچنین وی در مقدمه کتاب **تهذیب** به پیروی از شیخ مفید خبر را به متواتر و محفوف به قرینه تقسیم کرد (طوسی، **تهذیب الاحکام**، ۳/۱). اما در **الاستبصار** - که آن را پس از **تهذیب** نگاشته - خبر را به متواتر و غیر متواتر تقسیم نموده و خبر غیر متواتر را در دو بخش سامان داد:

۱. خبر غیرمتواتری که به علت همراه بودن با قرینه‌ای، به مفاد آن علم و یقین حاصل می‌شود و عمل به آن مانند خبر متواتر واجب است؛
۲. خبری که متواتر نبوده محفوف به قراین نیز نباشد، که اصطلاحاً به خبر واحد بدون قرینه نامبردار است (همو، **الاستبصار**، ۴/۱).

به عقیده او قسم اخیر را با شرایطی از جمله نیافتن معارض می‌توان پذیرفت. پس از گذشت این دوره، بر اثر شرایط اجتماعی و تحت تأثیر عواملی همچون متهم ساختن شیعه به نداشتن فروع فقهی گسترده، برای پاسداری از کیان تشیع، رأی شیخ طوسی بر حجّیت خبر واحد بدون قرینه مستقر گشت. او در پی این کتاب **المبسوط** را با رویکرد فقه استدلالی و تفریعی به رشته تحریر درآورد. وی در کتاب **عدة الاصول** خبر را به خبر واحد محفوف به قرینه و خبر واحد محض تقسیم کرد (همو، **عدة الاصول**، ۱۴۵/۱) و قراینی را در پذیرش خبر واحد معتبر دانست (ر.ک: همان، ۱۴۳/۱-۱۴۷).

اگرچه شیخ طوسی در موارد پیشگفته بر حجّیت خبر واحد اقامه دلیل می‌نماید، اما در مواضعی، آهنگ عدم حجّیت چنین خبری را نواخته است. به عنوان نمونه وی در مبحث نسخ سنت به سنت می‌گوید:

«و اما السنة فانما تنسخ بالسنة ايضا اذا تساويا في الدلالة. فان كانت الاولى من

۱. در این باره ر. ک: ابن ادریس، **السرائر**، ۲/۵۳ - ۵۴، ۷۴ - ۷۷؛ مشابهت آرای شیخ طوسی در **النهاية** با **المنقحة** شیخ مفید، در کتاب **المراسم العلویة** اثر سلار دیلمی (د. ۴۴۸ ق.) که احتمالاً از منکران حجّیت خبر واحد بوده بعضاً آمده است. نمونه های آن را بنگرید به: سلار دیلمی، **المراسم العلویة**، ص ۳۲، ۳۴، ۵۶، ۱۳۳، ۱۵۵.

اخبار الأحاد، فعلی مذهبنا ذلک ساقط، لانا لا نعمل به» (همان، ۵۳۸/۲).

این مطلب که از مباحث پایانی کتاب *العدة* می‌باشد، دالّ بر این است که او عمل به اخبار آحاد را لازم نمی‌داند. جز آن که بگوییم شیخ طوسی در این موضع به دلیل مخالفت با مبنای عامّه در حجّیت خبر واحد، چنین مطلبی را بیان کرده است.

نمونه دیگر از مواردی که شیخ طوسی به اختلاف از آن سخن گفته است موضوع «سهو النبی (ص)» است. وی در آثار حدیثی خود نظیر *التهدیب* (۳۵۱:۱۸۱/۲) و *الاستبصار* (۳۷۱/۱) به پیروی از شیخ مفید هرگونه سهو و اشتباه را برای پیامبر اکرم (ص) جایز نمی‌داند و روایات مؤید سهو مانند (روایت ذوالیدین) را مطابق نظر اهل سنت برمی‌شمرد، اما همو در تفسیر آیه «و إذا رأیت الذین یخوضون فی آیاتنا فاعرض عنهم حتی یخوضوا فی حدیث غیره و اما ینسینک الشیطان فلا تقعد بعد الذکری مع القوم الظالمین» (انعام/۶۸) سهو و نسیان پیامبر اکرم (ص) را در اموری که به ادای رسالت ایشان مربوط نباشد، پذیرفته است و از این جهت بر ادعای جبائی که طائفه امامیه را معتقد به نفی سهو از پیامبر اکرم (ص) می‌داند خرده می‌گیرد (همو، *التبیان*، ۱۶۵/۴-۱۶۶).

لذا برای آگاهی از سیر تحوّل فکری او در باب مسائل مختلف علمی و شناخت رأی نهایی وی در هر مسأله، ضروری دانسته شد تا طی پژوهشی گاه شماری (chronology) دقیقی از آثار وی به دست داده شود. این جنبه از پژوهش جز در مواردی معدود که به مهمترین کتب فقهی شیخ منحصر می‌گردد،^۱ تاکنون مورد عنایت پژوهندگان قرار نگرفته است. از این رو، برای تدارک و جبران این کاستی مقاله حاضر به این موضوع اختصاص یافت.

۱. در این باره به طور عمده می‌توان از این آثار نام برد: خوانساری، *روضات الجنات*، ۲۲۲/۶-۲۲۳؛ صدر، «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، ۲۶۴/۳-۳۱۷.

مروری اجمالی بر زندگانی شیخ طوسی

ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی، معروف به شیخ الطائفه در رمضان سال ۳۸۵ ق. در شهر طوس از خطه خراسان دیده به جهان گشود. وی بیست و سه سال آغازین عمر خود را در زادگاهش گذراند و تحصیلات مقدماتی را در همان‌جا به پایان رساند و در سال ۴۰۸ ق. به بغداد مهاجرت کرد و پس از استادش سید مرتضی علم الهدی (د. ۴۳۶ ق.)، ریاست علمی و فتوایی شیعه به او منتقل گردید. شیخ طوسی مدت پنج سال از محضر شیخ مفید (د. ۴۱۳ ق.) کسب علم نمود و پس از وفات شیخ مفید از محضر شاگرد مبرز او، سید مرتضی بهره‌مند شد. سید مرتضی که در این شاگرد لیاقت و استعداد کامل را دید، وی را مورد عنایات و توجهات خاص خود قرار داد و او را به تدریس واداشت و مقرری شایانی (۱۲ دینار در ماه) برای او تعیین نمود. بدین ترتیب شیخ طوسی ۲۳ سال نیز در ملازمت آن عالم بزرگوار به سر برد تا اینکه سید در ربیع‌الاول سال ۴۳۶ ق. درگذشت.

بعد از رحلت سید مرتضی علم الهدی، شیخ رهبری و پرچمداری شیعه را برعهده گرفت و بر کرسی تدریس علم کلام که خلیفه عباسی القائم بامرالله (۴۲۲ - ۴۶۷ ق.) به وی تفویض کرده بود، تکیه زد. در این هنگام منزل شیخ در محله کرخ بغداد، محل آمد و رفت مسلمانان بود. در این سالها شماره شاگردان وی از فقها و مجتهدان و علمای شیعه، به بیش از سیصد تن رسید و در همان وقت چند صد تن از علمای اهل سنت نیز از محضر او استفاده می‌کردند. از آن جمله می‌توان از کسانی همچون قاضی ابن براج (د. ۴۸۱ ق.)، محمد بن عثمان گراجکی (د. ۴۴۹ ق.)، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی (د. ۵۱۱ ق.) (فرزند ایشان و ملقب به مفید ثانی)، احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی (د. ۴۸۰ ق.)، اسماعیل بن محمد بن بابویه (د. ۵۰۰ ق.) و بسیاری کسان دیگر نام برد.

دوران اقامت شیخ طوسی در بغداد همزمان با انحطاط دولت قدرتمند شیعی

آل بویه و روی کار آمدن خاندان سنی سلجوقی بوده است. در سال ۴۴۸ ق. بعد از حادثه بساسیری و یورش طغرل سلجوقی به بغداد و سقوط آل بویه، شکل گیری ائتلاف های ضد شیعی که حنبلیان آن را رهبری می کردند موجب غارت محله کرخ و باب الطاق شد. آنها خانه و کتابخانه شیخ طوسی را آتش زدند و او ناگزیر به پناهگاهی در نجف رفت. بعد از این حادثه، ارادل و اوباش به خانه شیخ حمله کردند تا وی را به قتل برسانند، ولی چون او را نیافتند، وسایل منزل و کتابهای او را به بازار آوردند و پرچم ها و علم هایی را که شیعیان در عاشورا از آن استفاده می نمودند، بر آنها افزودند و همگی را به آتش کشیدند و نابود ساختند.

بعد از فروکش کردن آتش منازعات، شیخ تا زمان وفاتش (۴۵۸ یا ۴۶۰ ق.) در نجف ماند و حوزه علمیه ای تأسیس نمود که بزرگترین حوزه علمیه در میان شیعیان گردید. شکی نیست که اقامت شیخ در نجف و شهرت و آوازه او سبب شد بسیاری از طالبان علم و اهل فضل به منظور بهره گیری و کسب دانش از حضور شیخ به نجف مهاجرت کنند و به تبع آن زمینه اسکان شیعیان در آن محل نیز بیش از پیش فراهم آمد و بدین ترتیب با گذشت زمان، نجف به یک حوزه علمی پر رفت و آمد تبدیل شد.

شیخ طوسی با در اختیار داشتن کتابخانه های عظیم بغداد آثار فراوانی در همه عرصه های علوم اسلامی از خویش برجای گذاشت. محققان و فهرست نویسان درباره تعداد مؤلفات و مصنفات شیخ طوسی اقوال مختلفی دارند. شیخ طوسی در *الفهرست* ۴۲ اثر از آثار خویش را نام برده است (ر. ک: طوسی، *الفهرست*، ۲۴۰ - ۲۴۲)، اما این فهرست شامل تمامی آثار وی نمی گردد. بهترین تحقیق درباره مؤلفات شیخ از آن آقابزرگ تهرانی است. وی در مقاله مفصلی که درباره زندگی شیخ طوسی نگاشته، تعداد کتب و رسائل ایشان را ۴۷ کتاب و رساله ذکر می نماید و درباره هر یک از آن آثار اطلاعات سودمندی را به دست می دهد (ر. ک: آقابزرگ تهرانی، «حیة الشیخ الطوسی»، در مقدمه *التبیان*، ۱/ ۱۷ - ۳۳). افزون بر این تحقیق، آقای محمد واعظ زاده

خراسانی در رساله *حياة الشيخ الطوسي* با عنایت به تحقیقات شیخ آقابزرگ به تقسیم موضوعی کتب شیخ پرداخته و شماره آثار شیخ را ۴۸ کتاب برمی‌شمارد (ر. ک: واعظزاده، ۴۰ - ۴۵).

حدود بیست عنوان از آثار شیخ طوسی امروزه در دست نیست و تاریخگذاری شماری از آنها، به دلیل فقدان قراین در تعیین تاریخ نگارش آنها، امکان ندارد. باید توجه داشت که ترسیم محتوای آثار شیخ طوسی و معرفی کامل آنها هدف این نوشتار نیست. از این‌رو، پس از معرفی اجمالی آثار شیخ طوسی، توجه خود را به تقدّم و تأخّر تاریخی کتب وی معطوف می‌نماییم.^۱

تاریخ‌شناسی آثار شیخ طوسی

درباره تقویم تاریخی آثار شیخ طوسی نظریه مشهور آن است که او آثار خود را به ترتیب نگارش در *الفهرست* ذکر کرده است (صدر، ۳ / ۲۶۶، ۳۰۲). اما با دقت و کندوکاو در مؤلفات شیخ طوسی دقیق نبودن این نظریه ثابت می‌گردد، اگرچه شیخ ترتیب تقریبی نگارش کتب را رعایت نموده است.

در تاریخ‌شناسی آثار وی از چند قرینه می‌توان استفاده کرد:

الف) تصریح شیخ به تاریخ تألیف کتاب؛

ب) ذکر عنوان برخی از کتب در کتب دیگر (چنان که ملاحظه خواهد شد از این قرینه بیشترین بهره را در تعیین تاریخ نگارش کتب برده‌ایم)؛

ج) ذکر عنوان کتاب در *رجال نجاشی* (م. ۴۵۰ ق.). نظر به اینکه نجاشی مهم‌ترین آثار شیخ طوسی را با ترتیبی تقریباً مشابه *الفهرست* آورده است، از این‌رو عدم ذکر برخی از کتب در *رجال نجاشی* می‌تواند قرینه‌ای بر نگاشته شدن آن اثر بعد

۱. برای مطالعه بیشتر درباره شیخ طوسی ر. ک: خوانساری، ۶ / ۲۱۶ - ۲۴۹؛ امین، محسن، ۹ / ۱۵۹ - ۱۶۷؛ آقابزرگ طهرانی، «حياة الشيخ الطوسي»، ۱ / ۱ - ۷۴؛ واعظزاده خراسانی، ۵ - ۶۲؛ انصاری قمی، ۱ / ۱ - ۷۴؛ گرجی، ۱۸۰ - ۲۱۶.

از وفات وی باشد. البته در این باره باید توجه داشت که ظاهراً نجاشی از ذکر کتب مسائل و استفتائات صرف نظر نموده است، از این رو، این قرینه فقط در غیر از کتب مزبور به کار می آید؛

(د) به کارگیری عباراتی نظیر «رحمه الله» یا «ادام الله علوه» از جانب شیخ برای استنادنش که نشانه‌ای برای تعیین تاریخ نگارش کتاب با توجه به تاریخ وفات این بزرگان می باشد؛

(ه) ترتیب عناوین کتب در *الفهرست* شیخ طوسی (از این قرینه در مواردی استفاده می شود که امکان تاریخ گذاری آنها با قراین دیگر به تنهایی میسر نبوده است). البته با وجود به کارگیری این قراین، به دلیل در دسترس نبودن برخی از آثار شیخ، تاریخ شناسی برخی از آنها، به ویژه کتب مسائل که حدود ۱۴ عنوان از مؤلفات شیخ را شامل می شود، امکان پذیر نیست.

اینک به سیر تاریخی نگارش کتب شیخ طوسی می پردازیم:

۱ - *تهذیب الاحکام*: این کتاب نخستین تألیف شیخ طوسی است که آن را در شرح *المقنعه* استادش شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق.) نگاشته است (طوسی، *تهذیب الاحکام*، ۳/۱). شیخ نگارش *تهذیب* را در زمان حیات استادش مفید در سال ۴۰۸ ق. که ابتدای ورود وی به بغداد بود، آغاز کرد و کتاب طهارت و صلوٰه را تا سال ۴۱۳ ق. به پایان رسانید، اما اتمام کتاب تا سال ۴۴۸ ق. که وی به نجف منتقل شد ادامه داشته است (آقابزرگ طهرانی، *الذریعه*، ۵۰۴/۴). شیخ طوسی در این کتاب از *الفهرست* نام می برد (۸۸/۱۰)، البته این موضوع با اینکه *تهذیب الاحکام* اولین کتابی است که شیخ به نگارش آن پرداخته منافاتی ندارد، زیرا همان طور که گفته شد نگارش *تهذیب* تا پایان اقامت شیخ در بغداد ادامه یافته است.

۲ - *النهاية في مجرد الفقه و الفتوى*: از جمله کتب فقهی شیخ کتاب *النهاية* است که در آن از ذکر متون اخبار فراتر نمی رود. به همین دلیل می توان گفت این کتاب

بر طبق مذاق علمای حدیث نگاشته شده است. اگرچه برخی این کتاب را به دلیل عنوان آن و برخی نظریات شیخ از آخرین آثار او برشمرده‌اند (فیض، ۳/ ۱۴۵)، اما با بررسی دیگر آثار او می‌توان گفت که کتاب *النهائية* دومین تألیف شیخ است و حتی باید گفت نگارش آن به زمانی پیش از تألیف *الاستبصار* باز می‌گردد؛ زیرا چنانکه خواهیم گفت شیخ در مقدمه *الاستبصار* از این اثر یاد می‌کند و تنظیم ابواب آن را بر اساس *النهائية* قرار می‌دهد (۵/۱). مرحوم شیخ نیز خود در مقدمه *المبسوط* به این مطلب اشاره می‌کند و می‌فرماید: «و کنت علی قدیم الوقت کتاب *النهائية*» (۲/۱).

۳- *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*: مؤلف، این کتاب را که از کتب اربعه حدیثی شیعه به شمار می‌آید به اخبار مختلف و طریقه جمع و سازش میان آنها اختصاص داده (طوسی، *الاستبصار*، ۳/۱) و آن را به ترتیب ابواب کتاب *النهائية* نگاشته است (همان، ۵). به تصریح مؤلف در این کتاب، *الاستبصار* پس از تألیف *تهذیب الاحکام و النهایة* به رشته تحریر درآمده است (همان، ۲/۱، ۵؛ ۳۰۵/۴).

۴- *العدة فی الاصول یا عدة الاصول*: شیخ در این کتاب از *تهذیب الاستبصار* (۱۳۷/۱) و *تلخیص الشافی* (۲/ ۶۰۲، ۶۳۴) نام می‌برد. به دلیل آنکه تاریخ اتمام کتاب *تلخیص* سال ۴۳۲ ق. بوده و از *العدة* نیز در *تلخیص* نام برده شده است (همو، *تلخیص الشافی*، ۱/ ۱۶۷)، می‌توان گفت که این اثر به موازات *تلخیص* و در حدود سال ۴۳۲ ق. نگاشته شده است.

کاوش درباره تاریخ تألیف کتاب *الذریعة* اثر سید مرتضی، قرینه دیگری است که ما را در تاریخ‌گذاری *العدة* و فهم دقیق‌تر نظریات وی یاری می‌رساند. بنابر یکی از نسخ به دست آمده *الذریعة*، تاریخ اتمام نگارش این کتاب سال ۴۰۰ ق. می‌باشد (سبحانی، *اضواء علی عقائد الشیعة الامامية*، ۲۸۱). نیز سید مرتضی در *جوابات مسائل الرسية الاولى* که در سال ۴۲۹ به اتمام رسیده است (ص ۳۷۹) به کتاب *اصول الفقه* اشاره می‌دهد. (ص ۳۱۸، مقایسه کنید با: همو، *الذریعة*، ۷۵/۱) بنابراین تردیدی

نیست که کتاب *الذریعة* پیش از *عدة الاصول* نگاشته شده و شیخ طوسی آن را در اختیار داشته است؛ به طوری که می‌توان آن را از منابع *عدة الاصول* محسوب کرد.^۱ ضمن آنکه شیخ طوسی در مقام برشمردن آثار سید مرتضی *الذریعة* را نام می‌برد (طوسی، *الفهرست*، ۱۶۵) و علاوه بر آن در *تمهید الاصول* هم از آن یاد می‌کند (ص ۴۱۹، ۸۲۰).

بر این اساس، بهترین نظریه در تعیین تاریخ نگارش کتاب *العدة* این است که بگوییم شیخ بخشی از آن را در حیات سید و بخش دیگری را بعد از وی نگاشته است (آقابزرگ الطهرانی، «حیة الشیخ الطوسی» در *مقدمة التبیان*، ۲۴/۱؛ امین، محسن، ۱۶۶/۹؛ واعظزاده، ۳۰). مؤید این دیدگاه برخی از نسخ خطی *العدة* است که در مواردی از سید مرتضی با تعبیر «ادام الله علوه» (۴/۱، ۷۱، ۸۲) و در موارد دیگر با «قدس الله روحه» و مانند آن (۳۴/۱، ۱۷۲؛ ۴۶۲/۲، ۴۶۹، ۶۳۱) یاد می‌کند، البته در این باره میان نسخ خطی موجود اختلافاتی به چشم می‌خورد.

۵ - *الاستیفاء فی الامامة*: این کتاب که امروزه نسخه‌ای از آن در دست نیست، در حیات سید مرتضی و پیش از نگارش *المفصح* به رشته تحریر درآمده است (طوسی، *المفصح فی الامامة*، ۱۲۹). برخی گمان کرده‌اند که این کتاب همان *تلخیص الشافی* است (کلبرگ، ۳۱۶)، اما احتمالاً ناسخ کتاب از عبارت *مقدمة تلخیص* که می‌گوید: «لا بد من استیفاء ذلک» اشتهاً چنین برداشتی کرده و عنوان *الاستیفاء فی تلخیص الشافی* را بر پیشانی نسخه درج نموده است (آقابزرگ الطهرانی، *الذریعة*، ۳۶/۲). افزون بر این، شیخ طوسی در *المفصح* از کتاب مزبور با عنوان *الاستیفاء فی الامامة* نام برده است (ص ۱۲۹) و این می‌تواند مؤید دیگری بر عدم اتحاد این دو عنوان باشد. با این حال، مذکور نبودن این کتاب در *رجال نجاشی* و *فهرست* شیخ، علی‌رغم آنکه از آثاری

۱. به عنوان نمونه ر. ک: طوسی، *العدة فی اصول الفقه*، ص ۶۴۹ - ۷۱۹ مقایسه شود با: سید مرتضی، *الذریعة*، ۲ / ۶۷۳ - ۷۹۱. در آن جا شیخ به صراحت می‌گوید که مطالب را با تصرفات اندک از *الذریعة* اقتباس کرده است.

است که در ابتدای حیات علمی شیخ نگاشته شده است، می‌تواند قرینه‌ای بر اتحاد این دو عنوان باشد.

۶- *المفصح فی الامامة*: این کتاب که ضمن مجموعه *الرسائل العشر* در ۲۱ صفحه به چاپ رسیده از جمله آثار شیخ طوسی است که در موضوع امامت نگاشته شده است. شیخ این کتاب را به درخواست ابن برّاج (الامین، حسن، ۹۴/۱؛ سبحانی، «تطور الفقه الشیعه فی القرنین ۴ و ۵»، ۲۵) و در حیات سید مرتضی نوشته است (واعظزاده، ص ۳۰) و در آن از دو اثر دیگرش با عنوان *الاستیفاء فی الامامة* (ص ۱۲۹) و *تلخیص الشافی* (ص ۱۲۴) یاد می‌کند. برخی براین باورند که *المفصح* قبل از *تلخیص الشافی* نگاشته شده است (الانصاری، ۵۱۷/۲؛ رسولی محلاتی، ۲۷۳/۱) اما این نظریه چنانکه توضیح خواهیم داد، از دقت کافی برخوردار نیست.

۷- *تلخیص الشافی*: این کتاب گزیده‌ای همراه با اضافات از *الشافی فی الامامة* اثر سید مرتضی است. شیخ طوسی این اثر را در سال ۴۳۲ ق.، چهار سال قبل از وفات سید مرتضی، به اتمام رسانده است (طوسی، *تلخیص الشافی*، ۲۲۷/۴). چون کتاب *شافی* به واسطه اشتغال بر پاسخ‌های سید مرتضی بر ایرادهای قاضی عبدالجبار در کتاب *معنی منسجم* و مرتب نبوده و مطالب تکراری در آن به چشم می‌خورد، شیخ طوسی در صدد برآمد که کتاب را با حذف مکررات به سبکی جدید مرتب نماید (همان، ۵۲/۱).

شیخ طوسی در پایان این کتاب از *المفصح* نام برده و موارد بسیاری را به آن کتاب ارجاع می‌دهد (۲۲۷ / ۴). از این رو، به دلیل آنکه در *المفصح* نیز از *تلخیص الشافی* نام برده شده، شاید بتوان گفت که این دو کتاب به موازات یکدیگر نگاشته شده و نسبت به یکدیگر تقلّم و تأخّر زمانی نداشته باشند.

نیز چنانچه گفته شد، شیخ طوسی در این کتاب از *اصول الفقه* نام برده و عباراتی از *العدة* را به طور کامل نقل می‌کند (۱۶۷/۱). اگرچه در *العدة* نیز از این اثر نام

برده شده است اما به دلیل آنکه عبارت منقول از *العدة* در ابتدای *تلخیص* آمده و در مقابل، عبارت مذکور در *العدة* در بخش‌های پایانی کتاب آمده است، از این رو، می‌توان گفت که شیخ نگارش این کتاب را بعد از شروع کتاب *العدة* و پیش از به پایان بردن آن آغاز کرده است.

۸- *الفهرست*: این کتاب که در معرفی مصنّفات و اصول شیعه نوشته شده است از آثاری است که هم در علم رجال و هم در کتابشناسی مصنّفات شیعه به آن اعتماد می‌شود. شیخ طوسی بخشی از این اثر را در دوران حیات سید مرتضی (همو، *الفهرست*، ص ۳۸) و بخشی دیگر را بعد از وفات او نگاشته است (همان، ص ۱۶۵). احتمال همزمانی نگارش دو کتاب *الفهرست* و *رجال* بعید به نظر نمی‌آید اما با تکیه بر این عبارت شیخ «...نذکرهم فی کتاب *الرجال* ان شاء الله تعالی» (همان، ص ۱۳۴) می‌توان گفت، نگارش *الفهرست* زودتر از نوشتن *رجال* آغاز شده است. ضمن آنکه باید گفت شیخ در *الفهرست* تنها در همین جا از کتاب *رجال* یاد می‌کند.

یادآوری این نکته لازم است که آمدن فهرست تقریباً جامعی از آثار شیخ طوسی در این کتاب با نگاشته شدن آن در اوایل حیات علمی شیخ منافاتی ندارد؛ زیرا احتمالاً شیخ طوسی اسامی کتبی را که پس از این زمان تألیف کرده و یا بخش مربوط به شرح حال خویش را پس از پایان تألیف *الفهرست* به آن افزوده است.

۹- *رجال*: این کتاب را به دلیل اینکه در ابوابی ترتیب یافته، کتاب *الابواب* نیز می‌نامند (بحرالعلوم، ۲۳۱/۳). این اثر که از کتب اربعه رجالی محسوب می‌گردد، در دوران حیات سید مرتضی نگاشته شده است. زیرا مؤلف در شرح حال سیدمرتضی با تعبیرات «ادام الله تعالی ایامه» و «مد الله فی عمره» از وی یاد کرده است (طوسی، *رجال*، ۴۳۴). شیخ طوسی در موارد متعددی از این کتاب به *الفهرست* ارجاع داده است (۳۳۵، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۱، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۷، ۴۳۲، ۴۳۴، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۳).

۱۰ - *المسائل الرازية*: این مجموعه که شامل پانزده سؤال و جواب در مسأله وعید بوده است (همو، *الفهرست*، ۲۴۱) از نمونه پرسشهایی است که سیدمرتضی و شیخ طوسی به‌طور مشترک به آن پاسخ گفته‌اند (آقابزرگ الطهرانی، «حیة الشیخ الطوسی» در *مقدمة التبیان*، ۳۰/۱؛ واعظزاده، ۳۱). شایان توجه آنکه مضمون سؤالاتی که تحت عنوان *المسائل الرازية* در *رسائل الشریف المرتضی* به چاپ رسیده در موضوع وعید نمی‌باشد و نمی‌توان آن اثر را به شیخ طوسی منتسب نمود. بنابراین، به دلیل آنکه نسخه‌ای از این کتاب در دست نیست، تاریخگذاری دقیق آن ممکن نمی‌باشد. تنها همین مقدار می‌توانیم بگوییم که تاریخ تألیف آن پیش از سال ۴۳۶ ق. بوده است.

۱۱ - *شرح جمل العلم و العمل (تمهید الاصول)*: این کتاب شرح بخش کلامی کتاب *جمل العلم و العمل* سید مرتضی است که نجاشی آن را *تمهید الاصول* نامیده است (نجاشی، ۴۰۳؛ آقابزرگ الطهرانی، *الدریعة*، ۱۷۸/۱۳). این کتاب بعد از درگذشت سید مرتضی در سال ۴۳۶ ق. (واعظزاده، ۳۱) و در زمان حیات نجاشی یعنی پیش از سال ۴۵۰ ق. نگاشته شده است. شیخ طوسی در این کتاب از *عدة الاصول* (ص ۶۰۹، ۷۷۸، ۷۸۶)، *المنصح* (ص ۹۱۴) و *تلخیص الشافی* (ص ۷۷۸، ۷۸۶، ۷۹۲، ۸۳۶، ۸۴۳، ۸۷۱، ۹۰۹، ۹۱۵) یاد می‌کند.

۱۲ - *الجمل و العقود*: شیخ طوسی این کتاب را در ابواب فقه به درخواست قاضی ابن برّاج (آقابزرگ الطهرانی، «حیة الشیخ الطوسی» در *مقدمة التبیان*، ۲۳/۱؛ سبحانی، «تطور الفقه عند الشیعة فی القرنین ۴ و ۵»، ۲۵) و پیش از اتمام *المبسوط* نگاشته است (طوسی، *الجمل و العقود*، ۱۵۵). وی در این اثر از *النهایة* (ص ۱۷۰، ۱۵۵، ۲۱۶، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۴۵، ۲۴۶) و *تهذیب الاحکام* (ص ۲۴۵) نام می‌برد. این کتاب در ضمن مجموعه *الرسائل العشر* به چاپ رسیده است.

۱۳ - *الایجاز فی الفرائض و الموارث*: شیخ طوسی در این کتاب از *النهایة* (ص ۲۶۹، ۲۷۶) و *الجمل و العقود* یاد کرده است (ص ۲۶۹). این اثر در حالی

نگاشته شده که کتاب *المبسوط* هنوز به اتمام نرسیده است. زیرا وی در مقدمه این کتاب تفصیل مطلب را به دو اثر پیشگفته ارجاع می‌دهد، در حالی که اگر *المبسوط* نگاشته شده بود شایسته بود که وی از این اثر که مشتمل بر مفصل‌ترین مطلب در خصوص این موضوع است یاد می‌کرد.

۱۴ - *الخلاف*: شیخ طوسی این اثر را در فقه مقارن و بعد از وفات سید نگاشته است (همو، *الخلاف*، ۱/ ۲۵۸؛ ۳/ ۴۲۵، ۴۳۷). اگرچه برخی گفته‌اند که شیخ به صراحت گفته که این کتاب را قبل از *تهذیب* و *استبصار* نوشته است (امین، محسن، ۹/ ۱۶۶؛ آقابزرگ الطهرانی، مقدمه *التبیین*، ۲۳)^۱ اما عبارت شیخ در ابتدای *خلاف* این مفهوم را نمی‌رساند (طوسی، *الخلاف*، ۱/ ۴۶).^۲ علاوه بر این، وی در جاهای دیگری نیز از دو کتاب *تهذیب* و *استبصار* یاد می‌کند (۱/ ۳۶۸؛ ۲/ ۳۹۹؛ ۴/ ۱۵، ۱۰۸؛ ۶/ ۳۳۰، ۹۶). وی در این کتاب افزون بر دو اثر پیشگفته از *النهاية* (۱/ ۳۶۸، ۴۶۲، ۴۷۹؛ ۲/ ۳۹۹؛ ۳/ ۴۳۴؛ ۴/ ۵، ۱۵، ۱۰۸، ۳۰۷؛ ۶/ ۳۳۰)، *المبسوط* (۶/ ۳۳۰)، *تلخیص الشافی* (۴/ ۱۸۴)، *الجمال و العقود* (۱/ ۴۶۲)، *اصول الفقه* (۱/ ۶۳۱؛ ۲/ ۲۵۸؛ ۳/ ۳۶۲؛ ۶/ ۱۵۴)، *التفسیر* (۶/ ۱۶۲) یاد می‌کند. درباره کتاب اخیر باید گفت که شیخ طوسی احتمالاً در مراحل پایانی نگارش *الخلاف*، به نگارش کتابی در تفسیر پرداخته است. ضمن آنکه در همین دوران، نوشتن *المبسوط* را نیز آغاز کرده است. زیرا در غیر این صورت لازم می‌آمد که در موارد بسیاری به کتاب *المبسوط* ارجاع دهد، در حالی که جز مورد یاد شده نامی از این کتاب به میان نیامده است.

۱۵ - *المبسوط فی الفقه*: شیخ این کتاب را که تمام ابواب فقه را دربر می‌گیرد به شیوه اجتهادی تألیف کرده است. وی در این کتاب از *تهذیب* و *الاستبصار* (۴/ ۱۲۰؛

۱. آقابزرگ تهرانی می‌نگارد: «... و قد صرح فیہ بانہ الفہ قبل کتابیہ *التهذیب* و *الاستبصار*...». شاید بتوان گفت در این جا سهوی رخ داده و مؤلف می‌خواسته بنویسد: «الف قبله کتابیہ *التهذیب* و *الاستبصار*».

۲. عبارت مورد نظر چنین است: «و قد ذکرنا طرفاً کثیراً من ذلک فی کتابنا المعروف *بتهدیب الاحکام* و کتاب *الاستبصار*».

۱۹۳/۷)، *النهاية* (۲/۱، ۳، ۴۲، ۲۳۴؛ ۱۶۶/۲؛ ۲۳۷/۳؛ ۲۶۹؛ ۱۲۰/۴؛ ۲۴۶؛ ۲۱۱/۵؛ ۷۷/۷، ۱۲۵، ۱۴۱، ۲۲۳، ۲۴۹؛ ۲۵۸/۸)، *مسائل الخلاف* (۳/۱؛ ۲۲۱/۳؛ ۶۳/۴؛ ۱۱۱، ۳۴۴، ۳۶۴؛ ۱۱۵/۵، ۱۳۴، ۱۵۴، ۱۵۵، ۲۳۶، ۲۴۰، ۲۵۲، ۲۵۷؛ ۹۱/۶؛ ۱۸۵، ۲۴۶؛ ۴۲/۷؛ ۷۵، ۱۴۳، ۱۴۸، ۱۵۷، ۱۷۸؛ ۷۰/۸)، *مصباح المتعجد* (۱۱۷/۱، ۱۳۲) و *الایجاز* (۱۲۰/۴) یاد می‌کند. اگرچه شیخ در این کتاب از *مصباح المتعجد* هم نام برده است، به دلیل آنکه در مقدمه *مصباح* فهرستی از مهم‌ترین آثار فقهی خویش را بر می‌شمرد و در خلال آن فهرست از *مبسوط* نیز یاد می‌کند (همو، *مصباح المتعجد*، ۴)، شاید بتوان گفت که این دو کتاب به طور همزمان نگاشته شده است. این کتاب را می‌توان آخرین کتاب مفصل شیخ در علم فقه محسوب کرد.

۱۶- *التبیان فی تفسیر القرآن*: شیخ طوسی این کتاب را در مدت سکونتش در بغداد و بعد از درگذشت سید مرتضی نگاشته است. چه، در مقدمه کتاب از خداوند برای او آمرزش خواسته است (همو، *التبیان*، ۳/۱). شیخ طوسی در این کتاب از *عده الاصول* (۳۰۳/۱؛ ۳۹۴؛ ۱۵۷/۳؛ ۲۳۷)؛ *الاستیفاء* (۶۴/۳)، *الخلاف* (۳۸۴/۱؛ ۱۷/۲؛ ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۵۴، ۲۳۰، ۱۷۶، ۲۷۳، ۲۷۵، ۵۳۷؛ ۱۱۸/۳؛ ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۴۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۴۲، ۳۶۰، ۴۰۹ و بسیاری موارد دیگر)، *المبسوط* (۱۹۶/۱؛ ۱۰۴/۲؛ ۱۳۷، ۱۵۴، ۱۵۹، ۲۴۸، ۳۶۲، ۳۷۷؛ ۳۸۰؛ ۱۳۷/۳؛ ۲۰۹، ۵۳۸)، *النهاية* (۱۹۶/۱؛ ۱۰۴/۲؛ ۱۳۷، ۱۵۴، ۲۳۰، ۲۴۸، ۳۶۲؛ ۳۷۷؛ ۳۸۰؛ ۱۳۷/۳؛ ۲۰۹، ۵۳۸)، *الایجاز فی الفرائض* (۱۳۷/۳)، *شرح الجمل* (۳/۱؛ ۲۵، ۱۷۰، ۱۷۱؛ ۴۹/۲؛ ۵۴۹؛ ۹/۳؛ ۴۷، ۳۳۸، ۴۰۳)، *الجمل و العقود*، (۱۵۴/۲) و *تلخیص الشافی* (۵۵۸/۲) یاد کرده است.

۱۷- *ما یعلل و ما لا یعلل*: این کتاب احتمالاً در علم کلام نگاشته شده^۱ و زمان نگارش آن قبل از وفات نجاشی می‌باشد (نجاشی، ۴۰۳). امروزه از این کتاب

۱. استاد واعظزاده در معرفی این کتاب و کتاب *ما لایسع المکلف الاخلال به می نویسد: «... و لا یعلم بالضبط کونهما فقها او کلاما»* (واعظزاده، «حیة الشیخ الطوسی»، *الرسائل العشر*، ۴۲). اما دیگران این کتاب را در موضوعات کلامی دانسته‌اند (آقابزرگ الطهرانی، «حیة الشیخ الطوسی» در مقدمه *التبیان*، ۲۷/۱؛ الامین، محسن، ۱۶۶/۹).

نسخه‌ای در دست نیست.

۱۸- *ما لا یسع المکلف الاخلال به*: این کتاب نیز که همانند اثر پیشگفته یک اثر کلامی بوده است زمان تألیف آن به پیش از درگذشت نجاشی باز می‌گردد (همان). بنابر گزارش شیخ آقابزرگ از نسخه‌ای که احتمالاً رساله *ما لا یسع المکلف* باشد، این اثر با استدلال بر توحید با مسأله حدوث اجسام آغاز شده است (آقابزرگ الطهرانی، *الدریعة*، ۲۶/۱۹). شاید بتوان گفت به دلیل مشابهت مضمونی، اثر مورد بحث یکی از دو رساله‌ای که به نامهای *مسائل کلامیة و رسالہ فی الاعتقادات* در مجموعه *الرسائل العشر* به چاپ رسیده باشد، زیرا در هیچ یک از کتبی که آثار شیخ را برشمرده‌اند نامی از این رسائل به میان نیامده است.

۱۹- *المقدمة فی المدخل الی علم الکلام*: این کتاب به املاء شیخ طوسی است (همو، *المقدمة فی المدخل الی علم الکلام*، ۶۶، ۸۷) و نوشتن آن در سال ۴۴۴ق. به اتمام رسیده است. زیرا کاتب این اثر نظام الدین محمود بن علی الخوارزمی تاریخ کتابت آن را ۲۶ رجب سال ۴۴۴ ق. ذکر می‌کند (واعظزاده، ۳۲). ضمن آنکه، از اجازه مکتوب شیخ به تاریخ ۲۶ محرم سال ۴۴۵ ق. که در پشت نسخه این کتاب نوشته شده است این آگاهی به دست می‌آید که شیخ در این تاریخ در حدود دارالسلام از نواحی بغداد بوده است (همان).

۲۰- *ریاضة العقول (شرح المقدمة فی المدخل الی علم الکلام)*: از آنجا که نجاشی (م. ۴۵۰ق.) از این اثر در احوال شیخ طوسی یاد می‌کند (نجاشی، ۴۰۳)، می‌توان تاریخ تألیف آن را در فاصله سالهای ۴۴۵ تا ۴۵۰ ق. تعیین نمود.

۲۱- *مسألة فی الاحوال*: این کتاب که شیخ طوسی خود با وصف «ملیحة» از آن یاد می‌کند (طوسی، *الفهرست*، ص ۲۴۱)، در زمان حیات نجاشی نگاشته شده است (نجاشی، همانجا).

۲۲- *مسألة فی العمل بخبر الواحد*: شیخ آقابزرگ از این کتاب با عنوان *حجیة*

ال*اخبار* یاد می‌کند (همان، ۲۷۰/۶). از این کتاب امروزه نسخه‌ای موجود نمی‌باشد اما تاریخ نگارش آن به زمان حیات نجاشی باز می‌گردد (نجاشی، ۴۰۳).

۲۳ - *مختصر فی عمل یوم و لیلته*: شیخ در این کتاب از *المبسوط* (ص ۱۵۲)، *النهاية* (همان‌جا) و *الجمال و العقود* (همان‌جا) نام برده است. اما به قرینه ذکر آن در *المصباح* باید گفت پیش از آن کتاب به نگارش در آمده است.

۲۴ - *مصباح المتهدد*: تاریخ تألیف این کتاب به سالهای پیش از هجرت شیخ به نجف (سال ۴۴۸ ق.) باز می‌گردد، زیرا بنا بر یک گزارش تاریخی، در پی اختلافات شیعه و سنی در بغداد، یکی از مخالفان شیخ نزد خلیفه القائم بامرالله (۴۲۲-۴۶۷ ق.) شکایت برد که وی در کتاب *مصباح* عمر، ابوبکر و عثمان را لعن کرده است (شوشتری، ۴۸۱/۱؛ بحرالعلوم، ۲۳۸/۳). این واقعه در اواخر دوران اقامت شیخ در نجف اتفاق افتاده و برخی حمله به خانه شیخ طوسی و مهاجرت وی به نجف را معلول این جریان می‌دانند (Donaldson, p. ۲۸۷).

چنان‌که پیش از این نیز گفته شد، شیخ طوسی در این اثر از مهم‌ترین مؤلفات فقهی خویش از قبیل: *مسائل الخلاف، المبسوط، النهاية، الجمال و العقود* (ص ۴)، *عمل یوم و لیلته* (ص ۳۶۱، ۳۹۹) نام برده است.

۲۵ - *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*: این کتاب در اصول عقاید و عبادات شرعیه‌ای که بر بندگان واجب است، به اختصار نوشته شده است. شیخ در این کتاب از آثار ذیل یاد می‌کند: *المبسوط* (ص ۲۳۹، ۳۱۶)، *النهاية* (ص ۲۳۹، ۲۵۳، ۳۰۲، ۳۱۶)، *المنصح فی الامامة* (ص ۲۱۵)، *تلخیص الشافی* (ص ۲۱۵، ۲۰۸، ۱۸۶، ۲۲۲، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۶)، *مصباح المتهدد* (ص ۲۷۵)، *المقدمة فی المدخل الی علم الکلام* (ص ۴۷، ۲۷، ۳۷، ۴۷، ۵۷، ۷۳، ۷۵، ۱۱۹، ۱۱۰، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۳، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۹، ۱۶۸، ۱۷۳، ۲۱۵)، *التفسیر* (ص ۱۶۲) و *اصول الفقه* (ص ۱۸۸).

نظر به آنکه شیخ طوسی بخش بسیار مختصری از این کتاب را به امام

عصر(عج) و غیبت آن حضرت اختصاص داده و تفصیل مطلب را به کتاب *تلخیص الشافعی* احاله می دهد (همو، *الاقتصاد*، ۲۳۶)، می توان گفت که وی *الاقتصاد* را پیش از نگارش اثر دیگرش با عنوان *الغیبه* به رشته تحریر در آورده است، زیرا در صورت تألیف کتاب *الغیبه* شایسته آن بود که به تألیف مستقل در این موضوع ارجاع داده شود.

۲۶ - *الغیبه*: به تصریح مؤلف بخشی از این کتاب در سال ۴۴۷ ق. به قید کتابت در آمده است (همو، *الغیبه*، ۱۱۲). شیخ در این کتاب از *تلخیص الشافعی* (ص ۵، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۹۶) و *شرح الجمل* (ص ۵) یاد می کند.

۲۷ - *هدایة المسترشد و بصیرة المتعبد*: نام این کتاب در *الفهرست* در ردیف آخرین مؤلفات شیخ آمده است. به گزارش کتب تراجم اثر مزبور در موضوع ادعیه و عبادات نوشته شده است. ابن طاووس نیز در *فتح الابواب* (ص ۱۷۷، ۲۴۲) متونی را از کتاب مزبور در باب استخاره نقل نموده است. امروزه از این کتاب نسخه ای در دست نیست اما بنابر صورت اجازه ای که علامه مجلسی نقل می نماید ظاهراً در سال ۵۹۹ ق. به طور کامل موجود بوده است (مجلسی، ۱۰۶ / ۳۹). تاریخ نگارش این کتاب احتمالاً پس از وفات نجاشی می باشد، زیرا نامی از اثر مزبور در *رجال* وی نیامده است.

۲۸ - *اختیار معرفة الرجال*: این کتاب مشتمل بر درون مایه رجال کشی موسوم به *معرفة الناقلين عن الائمة الصادقين* است. شیخ طوسی اغلاط موجود در کتاب مذکور را اصلاح و مطالب آن را مرتب نموده است. بنا به گفته ابن طاووس وی از تاریخ سه شنبه ۲۶ صفر سال ۴۵۶ ق. در نجف اشرف املائی این کتاب را به شاگردان خود آغاز کرده است (*فرج المهموم*، ۱۳۰). شیخ طوسی در این کتاب از *الفهرست* نام می برد (۲ / ۸۱۴، ۸۲۲).

۲۹ - *الامالی* یا *المجالس فی الاخبار*: این کتاب مشتمل بر مجالس املائی است که در بغداد آغاز شده و بخش مفصل آن در نجف تا سال ۴۵۸ ق. ادامه پیدا کرده است (طوسی، *الامالی*، ۷۳۳). این اثر در هجده جزء و بیست و هفت مجلس سامان یافته

است. بنابر آنچه مشهور بوده، اجزاء هجده گانه قبل از مجالس، املاء ابوعلی طوسی (م. ۵۱۵ ق.) فرزند شیخ است و بیست و هفت مجلس بعد به املاء خود شیخ طوسی است. اما آقابزرگ طهرانی اعتقاد دارد تمامی کتاب که مشتمل بر چهل و پنج مجلس است، املاء شیخ طوسی است و شیخ ابوعلی آن اجزاء هجده گانه را که به املاء پدر بزرگوارش بوده در سال ۵۰۹ ق. برای شاگردانش املاء نموده است (آقابزرگ الطهرانی، *الذریعة*، ۳۰۹/۲).

۳۰- *مختصر اخبار المختار بن ابی عبیده*، ۳۱- *النقض علی ابن شاذان فی مسئله الغار*، ۳۲- *مناسک الحج*، ۳۳- *کتاب انس الوحید*، ۳۴- *مقتل الحسین*، به جز کتب *مسائل*، از دیگر مؤلفات طوسی است که نجاشی از آنها نام نبرده است و این حاکی از آن است که کتابهای مذکور پس از درگذشت نجاشی (م. ۴۵۰ ق.) به رشته تحریر درآمده است. گواه دیگر این مدعا آن است که آثار یاد شده در *الفهرست* در ردیف آخرین مصنفات شیخ مذکور است (طوسی، *الفهرست*، ۲۴۱-۲۴۲).

۳۵- *شرح الشرح فی الاصول*: شیخ طوسی در *الفهرست* از آخرین اثر خویش با این عبارت یاد می‌کند: «و له کتاب فی الاصول کبیر، خرج منه الکلام فی التوحید و بعض الکلام فی العدل» (همان، ۲۴۲). ظاهراً مقصود مؤلف از این کتاب *شرح الشرح* است که در ابتدای *شرح جمل العلم* وعده نوشتن آن را داده است (همو، *تمهید الاصول*، ۴). برخی از محققان معتقدند این اثر همان کتاب دیگر شیخ با عنوان *اصول العقاید* است که در توحید و مباحثی از عدل نگاشته شده است (واعظ‌زاده، ۴۳)، اما آقابزرگ این نظر را قبول ندارد (آقابزرگ الطهرانی، *الذریعة*، ۱۹۸/۲). به هر حال، این کتاب بنا به گفته حسن بن مهدی السلیقی، از املاءات شیخ بر شاگردانش بوده که با درگذشت وی ناتمام مانده است (خوانساری، ۲۲۲/۶؛ آقابزرگ الطهرانی، «حیة الطوسی» در *مقدمة التبیان*، ۲۴/۱). بنابراین می‌توان اثر مزبور را آخرین تألیف شیخ طوسی قلمداد کرد.

نتیجه

اینک پس از بررسی سیر نگارش آثار شیخ طوسی و با ملاحظه دوران زندگی پربار وی می‌توان گفت که آثار شیخ به سه مقطع زمانی و سه گرایش متفاوت مربوط می‌گردد:

الف - سالهای ۴۰۸ تا ۴۳۶ ق. (هجرت به بغداد تا وفات سید مرتضی و مرجعیت بلامنازع شیخ طوسی): آثار نگاشته شده در این دوره بیشتر با رویکرد حدیثی و کلامی، در دفاع از مبانی تشیع به رشته تحریر درآمده است. به طوری که آن آثار را می‌توان در جهت مؤلفات استادان بزرگوارش همچون شیخ مفید و سید مرتضی به شمار آورد، بدان حد که شرح و تلخیص برخی از این آثار، از دل مشغولی‌های وی در این مقطع زمانی است.

ب - سالهای ۴۳۶ تا ۴۵۰ ق. (مرجعیت شیخ طوسی تا هجرت وی به نجف اشرف)^۱: در این دوره شیخ طوسی، بیشترین و پربارترین آثار خود را نگاشته است. این درحالی است که در این بازه زمانی آشوبها و درگیریهای بسیاری در بغداد رخ داده، اما شیخ طوسی با آنکه مرجعیت علمی و مذهبی و کرسی تدریس کلام را نیز عهده دار بوده، یک لحظه از فعالیت علمی و نگاشتن کتب بازنشسته است.

اکثر آثار وی در این دوره با رویکرد فقهی نگاشته شده است، به گونه ای که تأسیس فقه مقارن و فقه تفریعی را می‌توان از دستاوردهای تلاشهای شیخ طوسی در این دوره به شمار آورد. افزون بر این، تمامی آثار این دوره از جامعیت خاصی برخوردار بوده است به گونه‌ای که امروزه دانشمندان اسلامی ناگزیر از مراجعه به آثار شیخ هستند و این کتب (اعم از فقهی، کلامی، تفسیری و غیره) مرجعیت علمی خود را حفظ کرده‌اند.

۱. تاریخ هجرت شیخ را سال ۴۴۸ یا ۴۴۹ ق. ثبت کرده اند اما ما با اندکی تسامح تاریخ ۴۵۰ ق. (تاریخ وفات نجاشی) را در نظر گرفتیم که در تاریخ شناسی آثار شیخ نقش تعیین کننده دارد.

ج - سالهای ۴۵۰ تا ۴۶۰ ق. (هجرت به نجف تا وفات شیخ طوسی): این مقطع چنانچه از آثار شیخ طوسی به دست می آید، بیشتر به فعالیتهای آموزشی و تأسیس حوزه علمی نجف اشرف اختصاص داشته و کتب وی در این سالها بیشتر به شیوه املاء نگاشته شده است. شاید توجه این اقدام شیخ طوسی را بتوان در دورانیشی وی در جهت مقابله با حکومتهای سنی عصر خود جست. زیرا اگر شیخ در این برهه زمانی نیز به تألیف می پرداخت این احتمال بعید نبود که با وجود کتابخانه سوزی های بغداد به دست ترکان سلجوقی، این واقعه دگر بار اتفاق افتد و آثار نگاشته شده شیخ در نجف - که قریه ای بیش نبود - به ورطه نابودی و فراموشی سپرده شود، چنانچه بسیاری از آثار مکتوب در گذر زمان دستخوش حوادث شده و از میان رفته اند. از این رو، تربیت شاگردان و تأسیس حوزه نجف از بهترین راهکارهای شیخ برای حفظ کیان تشیع و موارث گذشتگان بوده است.

منابع

- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۲۵۵-۱۳۴۸)، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
- _____، «حیة الشیخ الطوسی»، مقدمه بر *تفسیر التبیان*، تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۱-۷۴.
- ابن ادریس، محمد بن احمد (۵۴۳-۵۹۸ ق.): *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۵۸۹-۶۶۴ ق.)، *فتح الابواب*، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ق.
- _____، *فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم*، قم، منشورات الشریف الرضی، ۱۳۶۳ ش.

- امین، محسن (١٨٦٥-١٩٥٢م)، *اعیان الشیعة*، تحقیق حسن امین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ١٤٠٣ق.
- امین عاملی، حسن، *مستدرکات اعیان الشیعة*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ١٤١٦ق.
- انصاری، محمد اقبال، «*شیخ الطائفة ابو جعفر الطوسی حیاتہ و مؤلفاتہ*»، الذکری الالفیة للشیخ الطوسی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ١٣٥٠ ش، ج ٢، ص ٤٨٠ - ٥٢٧.
- انصاری قمی، محمد رضا، «*دراسة من حياة الشيخ الطوسی و آثاره*»، مقدمه بر العدة فی اصول الفقه، به تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم، ١٤١٧ق.
- بحرالعلوم، محمدمهدی بن مرتضی (١١٥٥-١٢١٢ق.)، *الفوائد الرجالية*، تحقیق وتعلیق محمد صادق بحرالعلوم و حسین بحر العلوم، تهران، مکتبة الصادق، ١٣٦٣ش.
- خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین (١٢٢٦-١٣١٣ق.)، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، تحقیق اسدالله اسماعیلیان، قم، مکتبة اسماعیلیان.
- رسولی محلاتی، هاشم، «مؤلفات چابی و غیر چابی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ١٣٤٨ش.
- سبحانی تبریزی، جعفر، *اضواء علی عقائد الشیعة الامامية*، قم، مؤسسه الامام الصادق(ع)، ١٤٢١ق.
- _____، «تطور الفقه الشیعة فی القرنین ٤ و ٥»، *تراثنا*، ١٤٠٦ق.
- شوشتری، نورالله بن شریف السدین (٩٥٦-١٠١٩ق.)، *مجالس المؤمنین*، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ١٣٥٤ش.
- صدر، رضا، «نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ١٣٥٤ش.
- طوسی، محمد بن حسن (٣٨٥-٤٦٠ق.)، *اختیار معرفة الرجال المعروف برجال الکشی*، تصحیح وتعلیق میر داماد استرآبادی، تحقیق مهدی رجائی، قم، مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ١٤٠٤ق.

- _____، *الاستبصار فيما اختلف من الاخبار*، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، الطبعة الثانية، نجف، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۶ق.
- _____، *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*، تهران، منشورات مکتبه جامع چهلستون، ۱۴۰۰ق.
- _____، *الامالی*، الطبعة الاولى، قم، دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
- _____، *الایجاز فی الفرائض و الموارث*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____، *التیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹ق.
- _____، *تلخیص الشافی*، تحقیق سید حسین بحر العلوم، قم، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۴ق.
- _____، *تمهید الاصول در علم کلام اسلامی*، ترجمه و تعلیق عبدالمحسن مشکوة الدینی، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۸ش.
- _____، *تهذیب الاحکام*، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۴ش.
- _____، *الجمال و العقود*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____، *الخلاف*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۷ق.
- _____، *رجال*، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
- _____، *رسالة فی عمل الیوم و اللیلة*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.

- _____، *العدة فی اصول الفقه*، تحقیق محمد رضا انصاری قمی، قم، مؤسسه البعثة، ۱۴۱۷ق.
- _____، *الغیبة*، تحقیق عباد الله طهرانی، علی أحمد ناصح، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- _____، *الفهرست*، تحقیق جواد قیومی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۷ق.
- _____، *المبسوط فی الفقه الامامیه*، تصحیح سید محمد تقی کشفی، تهران، المكتبة المرتضویة، ۱۳۸۷ق.
- _____، *مصباح المتهدد*، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة، ۱۴۱۱ق.
- _____، *المفصح فی الامامه*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____، *المقدمة فی المدخل الی صناعة علم الکلام*، در مجموعه الرسائل العشر، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- علم الهدی، علی بن حسین (۳۵۵-۴۳۶ ق.)، *جوابات مسائل الرسیه الاولی*، در مجموعه رسائل الشریف المرتضی، به نظارت احمد حسینی، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ق.
- _____، *الذریعة الی اصول الشریعة*، تصحیح ابوالقاسم گرجی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ش.
- فیض، عباس، «شیخ الطائفه ابوجعفر الطوسی و نقش وی در علوم اسلامی»، *یادنامه شیخ طوسی*، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۵۴ش.
- کلبرگ، اتان، *کتابخانه ابن طاووس*، ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ش.
- گرجی، ابوالقاسم، *تاریخ فقه و فقها*، چاپ پنجم، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۸۲ش.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۰۳۷-۱۱۱۱ق.)، *بحار الأنوار*، تحقیق عبد الرحیم ربانی شیرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

نجاشی، احمد بن علی (۳۷۲-۴۵۰ق.)، *فهرست اسماء مصنفی الشيعة المشتهر بالرجال*، تحقیق موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۶ق.

واعظ زاده خراسانی، محمد، «رسالة حول حياة الشيخ الطوسي»، الرسائل العشر، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.

Donaldson , Dwight , *THE SHI'ITE RELIGION, A history of islam in Persian and Irak* , London , ۱۹۳۳.